

Araştırma Makalesi

Phrygia Epiktetos'ta Ölüm*

Ahmet Türkan*

(ORCID: 0000-0002-3358-0828)

Makale Gönderim Tarihi

05.05.2024

Makale Kabul Tarihi

29.07.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Türkan, A., "Phrygia Epiktetos'ta Ölüm", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (Eylül 2024): 1563-1596.

APA: Türkan, A. (2024). Phrygia Epiktetos'ta Ölüm. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 1563-1596.

Öz

Phrygia Epiktetos, Strabon ve Pausanias tarafından "Küçük Phrygia" olarak da adlandırılan ve günümüzde Eskişehir ve Kütahya sınırları içinde yer alan bir bölgedir. "Epiktetos" kelimesi "sonradan kazanılan/elde edilen anlamına gelmektedir. MÖ 2.yüzyılda, Pergamon ve Bithynia arasında gerçekleşen savaşların sonucunda Pergamon Krallığı'nın hakimiyeti altında Phrygia'nın diğer bölgeleriyle olan politik/kültürel ayrımı vurgulamak için kullanılmıştır. Pergamon Krallığı'nın son döneminde ve Roma hakimiyetinin başlarında politik bir birlik olarak varlık göstermiş, kendi sikkesini basmıştır. Hellenistik ve Roma dönemlerindeki başlıca kentleri Aizanoi, Kotiaëion, Nakoleia, Dorylaion ve Midaion'dur. Bu çalışmada, söz konusu dönemde bu coğrafyada yaşayan

* Bu çalışma, 2019 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanan "Phrygia Epiktetos Bölgesi'nde Ölüm, Toplum ve Kimlik" isimli doktora tezinden bölümler içermektedir. Konsept gereği, tez çalışmasının dışında bırakılan ilgili kaynak ve belgeler çalışmaya dahil edilmiş, bazı yorumlar da bu doğrultuda yeniden ele alınmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, aaturkan@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

insanların ölüm anlayışı ile ölü gömme gelenekleri, arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında ele alınmıştır. Nekropol kazılarında gelen bulgular, ölen kişinin sosyo-ekonomik konumu ile ölü gömme geleneği arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta, nekropolün konumu, mezar mimarisi ve mezar buluntuları çeşitlilik göstermektedir. Epigrafik veriler, Phrygia'da yaşamış olan insanların "ölüm" olgusunu genellikle kader tanrıçaları Moiralar ile ilişkilendirdiğini göstermektedir. Hastalık ve kaza gibi ani ölümlerden kötü ruhlar ya da tanrılar sorumlu tutulmuştur. Ölen kişinin ruhunu rahatlatmak ve onun yaşayanlara musallat olmasını engellemek adına çeşitli ritüeller düzenlenmiş, pek çok sembol ve koruyucu eşya bu amaçla kullanılmıştır. Yazılı belgeler, ölü'nün yakın çevresinin yaşadığı yas sürecini ve bu süreçte yaşadığı duyguları yansıtmaktadır. Genç ya da ani şekilde ölen insanlar adına duyulan acıma, öfke ve keder ifadelerine sık rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, sevgi, özlem, onur ve şefkat gibi duygular da ölü'nün kimliğine göre mezar taşlarında yer bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Phrygia Epiktetos, Ölüm, Ölü Gömme Gelenekleri, Nekropoller, Yas.

Death in Phrygia Epictetus

Abstract

Phrygia Epiktetos, also referred to "Phrygia Minor" by Strabo and Pausanias, is a region located within the modern borders of Eskişehir and Kütahya. The term "Epiktetos" means "acquired". It was used in the 2nd century BCE to emphasize the political/cultural distinction from other regions of Phrygia under the Pergamon Kingdom's rule following wars between Pergamon and Bithynia. During the last decades of the Pergamon Kingdom and the early Roman domination of Asia Minor, it existed as a political unity and minted its own coins. Its main cities during the Hellenistic and Roman periods were Aizanoi, Kotiaion, Nakoleia, Dorylaion, and Midaion. This study examines the understanding of death and burial customs of people living in this geography during the mentioned period in the light of archaeological and epigraphic evidence. Findings from necropolis excavations reveal the relationship between the deceased's socio-economic status and burial customs, with the location of the necropolis, tomb architecture, and grave findings showing variety. Epigraphic data indicate that the people living in Phrygia generally associated the concept of death with the fate goddesses Moirai. Sudden deaths from diseases or accidents were attributed to evil spirits or gods. Various rituals were performed to comfort the deceased's spirit and prevent it from haunting the living, with many symbols and protective items used for this purpose. Written documents reflect the mourning process and the emotions experienced by the deceased's close circle. Expressions of pity,

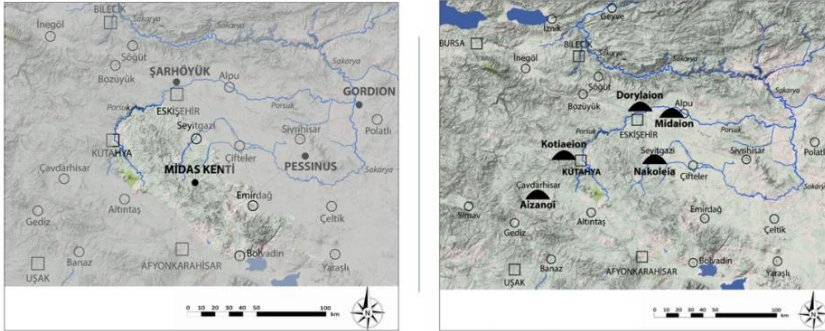
anger, and grief are commonly found for young or suddenly deceased individuals. Additionally, emotions of love, longing, honor, and compassion also appeared on tombstones, depending on the deceased's identity.

Keywords: Phrygia Epictetus, Death, Burial Customs, Necropoleis, Grief.

Giriş: Coğrafya ve Nüfus

Strabon'un "Küçük Phrygia" olarak adlandırdığı Phrygia Epiktetos'un en önemli merkezleri Aizanoi, Kotiaieion, Nakoleia, Dorylaion ve Midaion'dur.¹ Bölge, Sakarya Nehri (Sangarios), Porsuk Çayı (Tembris) ve Koca Su (Penkalas) tarafından sulanan önemli ovalara ve dağlık vadilere sahiptir. Doğuda Alpu ve Eskişehir Ovaları, batıda Örencik Ovası ve bu iki düzlük arasında kalan, "Dağlık Phrygia" adı da verilen Türkmen Dağları yüksek coğrafyası, bölgenin fiziksel karakteristiğini teşkil etmektedir. Bu coğrafi çeşitlilik, Epiktetos içinde pek çok mikro kültür bölgesinin oluşmasını sağlamıştır. Güney ve güneybatıdaki dağlık bölgenin vadilerinde yaşayan nüfus ile ovaları iskan eden nüfusun toplumsal yapılarında pek çok tarihsel farklılık ortaya çıkmış, bu da en fazla dinsel düşünce ve sanatta kendini göstermiştir. Çalışmanın odağını oluşturan "ölüm" olgusu ile bunun çevresinde gelişen gelenekler de bu tarihsel koşullardan bağımsız olmamıştır.

Şekil 1: Dağlık Phrygia ve Phrygia Epiktetos

¹ Strab. XII.8.1,12; ayrıca bkz. Zerrin Erdinç, "Aizanitis Bölgesi Sınırlarına İlişkin Bir Öneri". *Arkhaia Anatolika Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi* 4, (2021).

Bölgede 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve günümüze kadar devam eden epigrafi ve yüzey araştırmaları, bu coğrafyanın toplumsal ve demografik yapısına dair yorumlarda bulunmak için önemli sayıda belge sunmaktadır. Buna karşılık, Hellenistik ve Roma dönemlerine odaklanmış arkeolojik araştırmalar kısıtlıdır. Çalışmanın zaman sınırını teşkil eden bu döneme ilişkin arkeolojik veriler çoğunlukla Kütahya'nın Çavdarhisar ilçesinde bulunan Aizanoi antik kenti ve Eskişehir'in merkezinde yer alan Şarhöyük'te gerçekleşen uzun süreli kazıların sonucunda elde edilmiştir. Her iki yerleşim de Hellenistik ve Roma dönemlerinde yoğun göç almış ve gelişmiştir. Ayrıca Nakoleia kenti teritoryumunda yer alan Yazılıkaya – Midas Kent'inde 2021 yılında başlayan kazı çalışmaları da bu kapsamda takip edilmelidir. Bunlar dışında, bölgede gerçekleşen ve çoğu kaçak kazıların ardından çok kısıtlı alanlarda yapılan kurtarma kazıları ise küçük ölçekte veri sağlamaktadır.

Epiktetos kentlerinin Hellenistik dönem öncesine dair tarihleri hakkında bilinenler azdır. Şarhöyük – Dorylaion kazılarında, bu bölgede Kalkolitik dönemden Osmanlı Dönemine kadar aralıksız bir yerleşim olduğu belirlenmiştir.² Hellenistik Dönem'de yaşanan nüfus artışıyla birlikte Roma döneminde yerleşim Porsuk Çayı'nın kuzey kıyılarına doğru genişlemiş, büyük ihtimalle kentin yeni merkezi bu civarda konumlanmıştır. Aizanoi'un nüfusu, aynı süreçte önemli ölçüde artmıştır. Kent, öncelikle Pergamon kolonisi olarak örgütlenmiş ve ardından *polis*'e dönüşmüştür. Hellen – Makedon yerleşimciler, Pergamon ve Bithynia krallarının Zeus Aizanon tapınağına bağışladığı topraklara yerleşmişler ve böylece kentteki ayrıcalıklı sınıf hâline gelmişlerdir.³

² Mahmut Bilge Baştürk, "Statigraphic Sequence at Şarhöyük/Dorylaion: An Overview". içinde *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*, editör G. R. Tsetschladze. Leuven, 2019, s. 561-80.

³ Aizanoi kazılarında tespit edilen Hellenistik Dönem bulguları için bkz. Güler Ateş "Aizanoi Hellenistik Ev Seramik Buluntuları", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 41, (2011), s. 91-111; Neşe Atik ve Klaus Rheidt, "Pergamenisches in Anatolien. Aizanoi und seine Beziehungen zur Hauptstadt der Attaliden", *IstMitt* 54, (2004), s. 91-111; Klaus Rheidt, "Die Ausgrabungen in Aizanoi 2000". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23, (2001), s.197-206.

Her iki kentte de Helenistik dönem öncesinde Phryg nüfusunun olduğuna dair ipuçları bulunmaktadır. Pausanias, Aizanoi'da Penkalas kıyısında yaşayan Phryglerin olduğunu, Hellen nüfusun sonradan geldiğini yazmıştır.⁴ Hatta yazarın yaşadığı dönemde bu iki nüfusun belirgin derecede farklı olduğu anlaşılmaktadır. Şarhöyük'te bulunan Eski Phrygce fragman ve grafitolar, Helenistik dönem öncesinde Phryglerin Dorylaion'daki varlığını göstermektedir.⁵

Kotiaieion ve Nakoleia kentleri de buna benzer bir süreç yaşamış olmalıdır. Bununla birlikte, Dorylaion ve Aizanoi'un tersine, bu kentlerin teritoryumları dağlık ve yalıtılmış bir bölgelerdir. Dolayısıyla bu bölgeler yerel kültürlerin Hellenizme karşı daha dirençli olduğu yerlerdir. Öyle ki MS 1. yüzyıldan itibaren bu bölgede imparatorluk mülklerinin ve Latin yerleşimcilerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu mülkler Roma'nın taşradaki kontrolünü artırmıştır.⁶ Böylece kabileler arasındaki mücadele bir noktaya kadar engellenmiş, ayrıca tarımsal üretimin devamlılı güvence altına alınmıştır.⁷ Hellenizmin dönüştürücü gücünün az ettiği bu yerlerde Roma, çoğu zaman saldırgan bir entegrasyon politikası izlemiştir. Akdeniz tipi kent kültürünü bu bölgelerde hâkim kılmaya olabildiğince özen göstermiştir. Roma İmparatorluk ideolojisinin temelinde yatan, kent meclisleri, elitler ve merkezi yönetim arasındaki çıkar ilişkilerinin sürdürülmesi bu anlamda yaşamsal öneme sahip olmuştur. Bunun kanıtlarından biri Nakoleia kentidir. Bu kent, bir polis şeklinde örgütlense de asıl işlevi, bölgedeki güçlü kabileler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek adına arabuluculuk yapmak ve vergileri sorunsuz bir şekilde toplamaktı. Ayrıca bu bölgedeki imparatorluk

⁴ Paus. VIII, 32.3

⁵ Mahmut Bilge Baştürk ve Alexandru Avram, "A Newly Discovered Old Phrygian Inscription from Şarhöyük (Dorylaion)", *Ancient West & East* 18, (2019), s.231-37; Claude Brixhe ve Taciser Tüfekci Sivas, "Nouveaux graffites paléo-phrygiens de sarhöyük-dorylaion", *Kadmos* 48(1-2), (2010), s.125-40.

⁶ Peter Thonemann, "Phrygia: An Anarchist History 950 BC - AD 100" içinde Roman Phrygia, editör P. Thonemann., Cambridge, 2013, s. 21-22. Bölgenin dinsel yapısı için: Erkan İznik, "MS II. ve III. Yüzyıllarda Dorylaion ve Nacolea'daki Dinsel Yapı", *Oannes* 3/2, 2021, s.507 vd;

⁷ T. Drew-Bear, *Nouvelles Inscriptions de Phrygie*, Paris, 1978, s.50.

kontrolü, gelişmiş bürokrasi ve büyük imparatorluk arazileri ile gerçekleşti.⁸

Nüfusunun büyük çoğunluğunu Phryglerin, Hellenlerin ve Latinlerin oluşturduğu Epiktetos'ta ölüme karşı geliştirilen tutumlar ve ölü gömme gelenekleri de bu etnokültürel karakterde biçimlenmiştir. Bölgedeki ölüm geleneği incelenirken bu ayırım ve kesişimler göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı derecede önemli bir kategori ise buradaki sınıfsal yapıdır. Yazıtlar ve arkeolojik veriler, Epiktetos kentlerinin canlı birer ekonomiye ve mesleki çeşitliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kent soyluları ve toprak sahipleri, o kentlerin ve kentlere ait varlıkların yönetimini ellerinde bulundurmıştır. Ayrıca bu kişiler yerel ve eyalet çapında önemli makamlara atanmıştır. Örneğin Aizanoi'da, MÖ 1. yüzyıldan MS 3. yüzyılın sonlarına kadar, tapınak toprakları, yerel ve eyalet çapında makamlar az sayıdaki aileye verilmiş bir ayrıcalık olmuştur. Bu aileler, sahibi oldukları ayrıcalıklar karşılığında kentin ihtiyaçlarının, festivallerin ve bayındırlık hizmetlerinin giderlerini ceplerinden karşılamışlardır.⁹

Tüccarlar, zanaatkarlar ve yerel memurlar, Epiktetos kentlerinde etkin konumda olmuşlardır. Taş ustaları, fırıncılar, öğretmenler, doktorlar, rahipler, müzisyenler, avukatlar ve askerler, kentlerdeki başlıca meslek grupları arasındadır.¹⁰ Bunun yanı sıra bazı meslek gruplarının oluşturduğu loncaların varlıklarına da rastlanmaktadır.¹¹ Kent kırsalında yaşayan halkın ise temel uğraşı tarım ve hayvancılıktır.

Epiktetos kentlerindeki günlük yaşam, yukarıda belirtilen toplumsal koşullar ile şekillenmiştir. Ölüm algısı ve ölüm kavramı çevresinde

⁸ MAMA V: No.204; William M. Ramsay, "The Cities and Bishophrics of Phrygia (Continued), *The Journal of Hellenic Studies* 8, 1887, s. 500-501.

⁹ Aizanoi tarihinin bir özeti için bkz. MAMA IX: xvii-xix; ayrıca bkz. Ahmet Türkan, "MS II. Yüzyılda Aizanoi - Roma İlişkileri", *Archivum Anatolicum* 15(2), (2021), s. 513-537; Ahmet Türkan, "MS I. Yüzyılda Aizanoi Roma İlişkileri: Bir Metropolis Rüyası", içinde *Eskiçağda Savaş ve Diplomasi*, editör G. Güney Masalcı ve A. Doğan. (İstanbul, 2021), s. 477-498.

¹⁰ William H. Buckler vd., "Asia Minor, 1924. II. Monuments from Cotiaem", *Journal of Roman Studies* 15, (1925), No.127; MAMA V: No.254; MAMA IX: No.73; SEG 52: No. 1337, Steinepigramme III: 471.

¹¹ MAMA IX: No.86

geliştirilen gelenekler de buna dahildir. Bu durum kendini ölü gömmede ve mezar taşlarında açığa vurmaktadır. Nekropollerin konumu, mezar tipi, gömü biçimi, ölü hediyeleri ve kemik analizleri, ölen kişinin yaşam tarzı, dini inanışları ve kimliği hakkında veri sağlarken, mezarların karşılaştırılması ve ortaya çıkan istatistiksel sonuçlar, toplumsal yapının nasıl olduğu hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümü bölgenin ölü gömme geleneklerine ve nekropollerine ayrılmıştır. İkinci bölüm ise kişilerin sahip olduğu kimliklerin ölüm algısını nasıl biçimlendirdiği epigrafik ve arkeolojik veriler ışığında ele alınmıştır. Ölümün din, politika, akrabalık ve kölelik gibi toplumsal kurumlar ile olan ilişkisi de bu bağlamda incelenmiştir. Son bölümde ise ölüm, yas ve duygular arasındaki ilişki Epiktetos'ta tespit edilen mezar şiirlerine dayanarak değerlendirilmiştir.

Mezarlar ve Nekropoller

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu'daki nekropoller, Hellen tipi şehir geleneğinin gelişimiyle paralel bir süreç yaşamıştır. Kentlerin nekropolleri, bu gelenek doğrultusunda konumlandırılmış ve süreç içerisinde görece tek biçimlilik kazanmıştır. Nekropoller genellikle kentlerin çeperlerinde bulunmaktadır. Hellen ve Roma şehir geleneğinde ölen kişilerin yerleşim yerlerine gömülmesine izin verilmemiştir. Yalnızca çocuklar bu durumdan muaf tutulmuştur. Augustus döneminden itibaren mezarlıklarda bahçeler ve yollar yapılmış, mezar taşları ise yola dönük şekilde yerleştirilmiştir. Böylece yoldan geçen kişinin mezar taşlarını okuyabildiği mezar caddeleri ortaya çıkmıştır.¹²

Aizanoi'un nekropolleri de kenti çevrelemektedir. Bunlar arasında en uzun kullanım görmüş olanı kentin kuzeyinde yer alan, tiyatronun yerleştirildiği tepe boyunca doğu – batı yönünde uzanan nekropoldür. En eski tarihli mezar ise kentin batısında yer alan dairesel planlı mezar kompleksidir. Komplekste MÖ 3.yüzyıla tarihlenen kremasyon mezarların yanında, Roma İmparatorluğu dönemine ait inhüstasyon

¹² Charalampos Erfurt Tsochos, "Necropoleis", *Brill's New Pauly*, c. 9, Leiden,2006, s. 606.

mezarlar da yer almaktadır.¹³ Batı Anadolu'da kremasyon gömü şekli MÖ 4.yüzyılda uygulanmaya başlanmıştır. MÖ 3.yüzyılda Hellen – Makedon kolonilerinin çoğalmasıyla bu gelenek iç bölgelere de yayılmış ve MÖ 1.yüzyıl – MS 1.yüzyılda en yaygın hâline ulaşmıştır. Aizanoi'daki en erken epigrafik veriler de bunu doğrulamaktadır. Bir tanesi MÖ 3.yüzyıla, bir diğeri ise MÖ 2.yüzyıla ait olan iki yazıtta, isimlerin Makedon kökenli olması, bu dönemde Aizanoi'da bu yönde bir nüfuslanmanın gerçekleştiğini göstermektedir.¹⁴

Kuzey nekropolde gerçekleşen kazılarda farklı dönemlere, toplumsal sınıflara, yaş ve cinsiyet gruplarına ait mezarlar tespit edilmiştir. Bu mezarlardan en erken tarihli MÖ 1. yüzyıl, en geç tarihli ise MS 3.yüzyıla aittir.¹⁵ MÖ 1.yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arasında tarihlenen mezarların çoğunda kremasyon gömü uygulanmıştır. MS 2. ve 3. yüzyıla ait olan mezarlar ise genellikle inhüstasyondur.¹⁶ Bu durum, kentte yıllar içerisinde bir demografik değişimin varlığına işaret etmektedir. Hellenistik dönemde yaşanan Hellen-Makedon nüfuslanması, Roma Döneminin başlarında da sürmüştür. Kremasyon mezarlarının bazılarında tespit edilen ve genellikle Roma'nın Balkanlardaki askerlerinin kullandığı çiviler bunun göstergelerinden biridir.¹⁷ MS 2.yüzyılda ise Aizanoi, Phrygia'nın diğer bölgeleri, Mysia, Bithynia ve Lydia gibi yakın, Syria, Mısır, İtalya ve Balkanlar gibi uzak bölgelerden göç alan kozmopolit bir

¹³ Elif Özer, "Aizanoi 2013 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 36/3, (2014): s.163-164.

¹⁴ Michael Wörle, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi II: Das Problem der Ara von Aizanoi". *Chiron* 25, (1995), s. 75-76; MAMA IX: No.82. SEG 45: No.1721

¹⁵ Nekropolde tespit edilen en erken tarihli buluntu ise MÖ 3.yüzyıla ait bir sikkedir: Hüseyin Köker, "Aizanoi Kazısı 2013 – 2014 Sikke Buluntuları", içinde *Aizanoi II*, editör Elif Özer, (Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, 2016), s. 200

¹⁶ Elif Özer, "Aizanoi Kuzey Nekropolis 2012 Sezonu". içinde *Aizanoi I*, Ankara: Bilgin 2013, s. 45-79; Elif Özer, "Aizanoi'dan Horozlu Mezar", *Art-Sanat* 5, (2016), s. 1-24; Elif Özer ve Ertekin M. Doksanaltı, "Aizanoi Kuzey Nekropolis'te Bulunan Bir Mezarı Anlamak Okumak ve Yorumlamak: Heraklesli Mezar", *Cedrus* 5, (2017), s. 287-300

¹⁷ Elif Özer, "Aizanoi 2014 – 2015 Sezonu Kazı ve Araştırmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 38/3, (2016): 279.

yapıya kavuşmuştur. Genel refah artışı ile yerli nüfus da kent yaşantısında kendini göstermeye başlamıştır.¹⁸

Aizanoi'da tespit edilen mezar buluntuları, ölen kişiler arasındaki sınıf farkını ortaya koymaktadır. Kuzey nekropolün yüzeyi, bu alanın yoğun gömü gördüğünü gösteren mezar steli kalıntılarıyla doludur. Bunların çoğu kapı biçimli mezar steli parçaları ve bunların altlıklarıdır. Mezar stelleri genellikle orta sınıfa uygun, görece az maliyetli anıtlardır ve bu durum söz konusu alanda yapılan kazılarla da desteklenmiştir. Buluntusu kısıtlı basit toprak mezarlar, bol buluntuya sahip sanduka mezarlar ve devşirme yapı malzemeleriyle oluşturulmuş, toplu gömünün yapıldığı oda mezarlar aynı alanda yer almaktadır.¹⁹ (Şekil 2)

Şekil 2: Aizanoi Kuzey Nekropolü. Kaynak: Aizanoi Arşivi 2011 - 2020

Mezar buluntuları da bu alana gömülen kişilerin mütevazı bir yaşam süren, orta ve alt kesime ait bireyler olduğunu göstermektedir. Alanda tespit edilen iskelet kalıntılarının incelenmesi sonucunda kentte

¹⁸ Ahmet Türkan, "Mezar Yazıtları Doğrultusunda Aizanoi Antik Kentinde Demografik Yapı ve Toplumsal Kimlik". içinde Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri, editör E. Özer. Ankara, 2019, s. 311-331.

¹⁹ Özer, "Aizanoi Kuzey Nekropolis 2012 Sezonu", 45-54.

yaşayan kadınların ölüm yaş ortalamasının erkeklerinkinden daha düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca yetersiz beslenmeden ya da yaşam koşullarından kaynaklı iskelet sorunları, diş hastalıkları ve aneminin yaygın olduğu da bulgular arasındadır.²⁰ Mezarların birinde bulunan mızrak uçları, hokka olarak kullanılan *atramentarium*, *stylus* ve bir kalkan üzerinde *symposion* şekline oturan, ölümsüzlüğü ve yiğitliği temsil eden Herakles heykelciği, burada gömülü olan bireyin bir memur ve asker olduğunu göstermektedir. Özellikle heykelcik Augustus dönemi Roma askerleri arasında popüler bir eşyadır.²¹

Başka bir mezarda kadın birey, yüzüne pişmiş toprak mask yerleştirilmiş şekilde gömülmüştür.²² Tiyatral maskaların gömü alanında kullanılması, ölümden sonra kurtuluş ve esenliği sağlamak için yaşam ile ölüm arasındaki geçiş ve neşe ile özdeşleştirilen Dionysos'un karmaşık kişiliği için bir sunu olarak sembolik öneme sahip olabilir. Roma ölü gömme geleneğinde, gömü alanında ölen kişiyi temsil eden maskın bir kişi tarafından giyildiği ve bu maskın bazen anı, bazense ata kültü amacıyla saklandığı da bilinmektedir. Bununla birlikte, Dionysos kültüründe kadınların konumu oldukça güçlüdür. Aizanoi'da Dionysos kültürünün olduğunu, aynı zamanda Zeus neokorosu olan bir Dionysos rahibinin onurlandırmasından bilinmektedir.²³ Dolayısıyla aynı memurlar gibi kült hizmetkarlarının da bu alana gömülmesi olasıdır. (Şekil 3)

²⁰ Handan Üstündağ, "Aizanoi Kazılarında Bulunan İnsan İskelet Kalıntıları", içinde *Aizanoi IV: Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri*, editör E. Özer, Ankara, 2019, s. 314-325.

²¹ Özer ve Doksanaltı, a.g.m., 289 vd.

²² Elif Özer, "Aizanoi 2013 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı 36/3*, (2014), s. 160 - 175.

²³ MAMA IX, No.34.

Şekil 3: Aizanoi Kuzey Nekropolü. Mask'ın bulunma anı. Kaynak: Aizanoi Arşivi 2012 -2020

Kentin kuzey nekropolündeki bu demografik çeşitliliğe karşılık, güneyde, Ana Tanrıça Kutsal Alanı'nın yakınında bulunan nekropoldeki bulgular, bu alanın Hellenistik dönem mezarların kentin varlıklı ailelerine ait olduğunu göstermiştir. 1992 yılında gerçekleşen bir kurtarma kazısında ortaya çıkan anıtsal mezar yapısında tespit edilen ve kentin Latin ailelerinden birine ait, iyi işçiliğe sahip lahdin yanı sıra,²⁴ 2014'te yapılan bir başka kurtarma kazısında bulunan ve MS 2.yüzyıla ait olan 11.10 x 7.30 m ölçülerinde bir anıtsal mezar temeli, kuzey nekropoldeki mezar mimarisi ile belirgin farklılıklar göstermektedir.²⁵

²⁴ Metin Türktüzün, "Çavdarhisar (Aizanoi) Nekropolü Kurtarma Kazısı", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, (1993), s.151-167.

²⁵ Murat Taşkiran, "Aizanoi Güney Nekropolisi", içinde *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri*, editör E.Özer, Ankara, 2019, s. 111-113.

Şekil 4: Aizanoi Maskı. Kaynak: Aizanoi Kazı Arşivi 2012- 2020.

Dorylaion'un merkezi olduğu düşünölen Şarhöyük'ün 7 km kuzeybatısında Eskişehir'in Kozyazı ve Kavacık Köyleri arasında yer alan Karatuzla Nekropolü de bölgenin Hellenistik dönemdeki ölü gömme geleneğiyle ilgili bilgi veren kısıtlı yerlerden biridir. 2001 yılında yapılan kurtarma kazısında, 9 adet mezarda tespit edilmiştir. Mezarların altısı oda mezar, biri taş sanduka tipi mezar, diğeri ise basit toprak mezardır. Oda mezarlar, kayaya açılan dikdörtgen planlı çukurlara kalker taş blokların yerleştirilmesiyle inşa edilmiştir. Mezarların tamamında Hellenistik Döneme ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Bunlar arasında megara kâseleri, kulplu kaplar ve kantharoslar bulunmuştur. Ayırt edici bir mezar hediyesine rastlanmamıştır.²⁶

Epiktetos nekropelleri ve mezar geleneği coğrafyaya göre biçimlenmiştir. Türkmen Dağı ve çevresinde yer alan ve büyük çoğunluğu Kotiaieion ve Nakoleia kentleri teritoryumlarında olan dağlık alanda kaya mezarlarının kullanımı Hellenistik ve Roma dönemlerinde devam etmiştir. Bu mezarlar, *khamosorionlu*, *arcosoliumlu* ya da oda mezar olarak üç ana tipe incelenmektedir. Khamosorionlar dağlık bölgede en yaygın kullanılmış mezar tipidir. Bunlar da kendi içinde "basit" ve "lahit formu" olarak iki temel gruba ayrılmaktadır. Arcosoliumlu mezarlar ise "kemerli nişli" ya da "tekneli mezar" olarak bilinmektedir ve bölgede nispeten daha az görölmektedir. Khamosorionlu mezarlardan sonra en yoğun tip olan oda mezarları ise

²⁶ Muhibbe Darga vd. "2001 Yılı Şarhöyük/Dorylaion Kazısı ve Karatuzla Nekropolü Temizlik Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 24/2. (2002), s. 47 – 58.

“tek odalı” ve “iki odalı olarak iki alt tipte incelenmektedir. Tek odalı mezarlar “khamosorionlu”, “yataklı”, “arcosoliumlu ve “karma özellikli” olarak dörde ayrılmaktadır.²⁷

Bu mezar tipleri, özellikle Kümbet ve Yazılıkaya Vadilerindeki kaya nekropollerinde bulunmaktadır. Bir katoikia olan Meiros yerleşiminin bulunduğu Kümbet, bölgenin en büyük nekropollerindendir.²⁸ Yerleşimi çevreleyen Asmacık Tepesi, Aziini, Körestan ve Deliklikaya nekropollerinde oda sayıları ve mezar tipi değişen toplamda otuz kaya mezarı bulunmaktadır.²⁹ Bunlardan “Solon’un Mezarı” olarak bilinen, art arda iki odaya sahip, girişinde aslan kabartması olan Roma dönemine ait kaya mezarı dikkat çekicidir.³⁰ (Şekil 5)

Şekil 5: Kümbet Köyü. Solon'un Mezarı. Kaynak: Mehmet Baysan Arşivi. <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/solonun-mezari/#17.1/39.211273/30.607506>

Midas Kenti çevreleyen, Yazılıkaya Anıtı'nın güneyinde yer alan mezarlar ve yakındaki Kırkgözkaya kaya nekropolündeki mezarlar da

²⁷ Eser Kortanoğlu, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 29.

²⁸ Emile Haspels, *The Highlands of Phrygia*, c.l., New Jersey, 1971, 165.

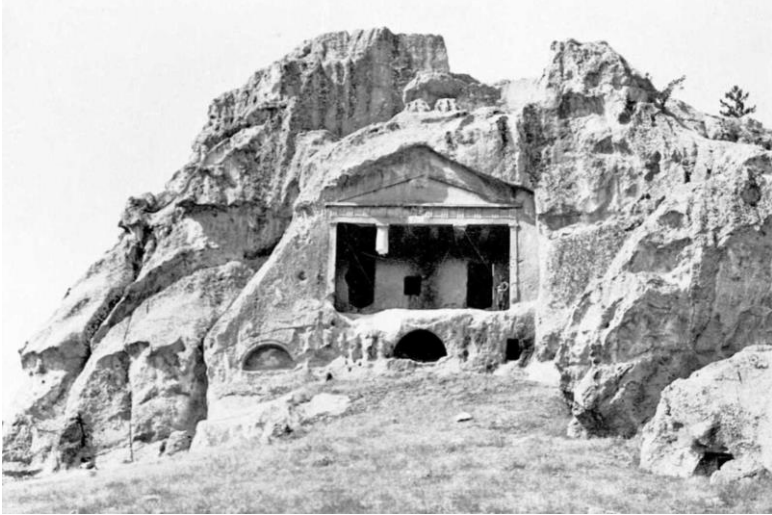
²⁹ Kortanoğlu, a.g.e., s.99- 101.

³⁰ Kortanoğlu, a.g.e., s.59; Emile Haspels, a.g.e., s.176.

Hellenistik ve İmparatorluk dönemlerinde kullanım görmüştür. Midas Kentin 4 km kuzeyinde bulunan Çukurca Köyü yakınlarındaki Gerdekkaya Mevkii'nde biri iki odalı, ikisi tek odalı, üç *arcosolium*lu ve basit *khamosorion*lu kaya mezarlarının bulunduğu bir nekropol yer almaktadır. Bunlardan dor sütunlu olan anıtsal mezar iki odalıdır ve bir giriş holü bulunmaktadır. Odalardan birinde üç tekneli *arcosolium*, iki lahit biçimli *khamosorion* ve diğerinde ise üç basit *khamosorion* bulunmaktadır.³¹

Şekil 6: Gerdekkaya Anıt Mezarı. Kaynak:

<https://kulturenvanteri.com/tr/yer/gerdekkaya-anit-mezari/#17.1/39.225639/30.697281>

Midas Kent'in 20 km güneyinde, bugünkü Han ilçesine bağlı Akhisar Köyü'nde ise on bir adet tek odalı mezardan oluşan bir nekropol yer almaktadır. Seyitgazi'nin 33 km güneyinde yer alan ve Nakoleia'nın kontrol ettiği bölgenin sınırında bulunan Yapıldak'ta üç adet tek odalı, beş adet *arcosolium*lu mezardan oluşan bir nekropol tespit edilmiştir. Bu yerleşimin hemen 4 km kuzeydoğusunda Dübecik Mevkii'nde dört adet tek odalı mezar, iki adet de *arcosolium*lu mezar bulunmaktadır.³²

³¹ Kortanoğlu, a.g.e., s. 96, lev.204-212.

³² Kortanoğlu, a.g.e., s. 98.

Kırka'ya bağlı Güllüören Mevkii'nde altı tek odalı mezar odası, altı *arcosolium*lu mezar, on dört basit *khamosorion* mezardan oluşan geniş bir nekropolis bulunmaktadır. Kırka'nın Büyükyayla Köyü'nün 3,5 km güneyinde, 78 adet lahit formlu *khamosorion* ve üç adet *arcosolium*lu mezardan oluşan nekropol, dağlık bölgenin en büyük ölü gömü alanlarından biridir.³³

Kaya mezarlarında tespit edilen isimler Hellen ya da yerli isim geleneğini yansıtmaktadır. Bunların arasında, Tateis, Bouzes, Papias, Papas, Babis gibi yerli isimler, Phryg-Thrak onomastiğini yansıtmaları açısından önemlidir. Ayrıca Homeros, Gorgos, Aleksandros ve yukarıda bahsedilen Solon gibi önemli Hellen figürlerden esinlenerek kullanılan isimler de bulunmaktadır.³⁴

Ölüm Algısı, Öte Dünya ve Kimlik

Antik dönem insanı için ölüm, günlük yaşamın bir parçasıydı. Bir insanın ölümü doğal nedenlerden kaynaklı gerçekleşir fakat bunun yanında, kötü ruhların müdahalesi ya da onlarla iş birliği içinde olan insanların yaptığı büyülerin etkisiyle olabilirdi. Onlara göre ruh, yani *psykhe*, dumansı bir varlık, yaşarken sahip olduğu görünüşü andıran bir siluetti.³⁵ O, bedeninin bir karşısı değil, yalnızca onunla birlikte olduğunda öz niteliklerine sahip olan ancak ondan ayrıldığında yalnızca adının farkında, eski yaşamını çok uzak bir anı olarak yarı bilinçli bir şekilde hatırlayabilen bir varlıktır. Kişinin kimliği, *psykhe* ile bedeninin birlikteliği ile ortaya çıkar. Beden yok olabilir ancak *psykhe* sonsuza kadar var olur. Lakin kişinin varlığı biçim değiştirmiştir ve önceki kimliğini yitirir.³⁶ Ölen kişinin ruhu, çeşitli aşamalardan geçerek yeraltı dünyasındaki sonsuz istirahatine çekilir. Birey, burada yaşamı süresince sahip olduğu dindarlık, yardımseverlik, namusluluk, yiğitlik, bağlılık, yurtseverlik ve alçakgönüllülük gibi erdemlerine ve elbette yaşamda bıraktığı hatıranın olumlu olup olmadığına göre huzur bulabilir ve dünyadaki zamansız varlığını sürdürebilirdi.³⁷

³³ Kortanoğlu, a.g.e., s. 101.

³⁴ Haspels, a.g.e., no:30-37.

³⁵ Od.10.495; 11.207.

³⁶ Erwin Rohde, *Psykhe*, İstanbul, 2020, s. 8 – 64.

³⁷ Christine B. Walde, "Death", *Brill's New Pauly* 4, (2004), s.128 – 129.

Mezar ritüellerinin gerçekleştirilmesi ve ölünün uygun şekilde Hades'e uğurlanması hem ruhun hem de geride kalanların iyiliği için yapılmak zorundaydı. Rahatsız bir ruh yaşama müdahale edebilir ve yaşayanlara zarar verebilirdi. Bu yüzden ruhun çeşitli hediyeler, ağıtlar ve övgülerle tatmin ve teskin edilmesi gerekiyordu. Aizanoi'un kuzey nekropolünde tespit edilen mezarlara bırakılan hediyelerden bazıları koruyucu tılsım niteliğindedir. Mezarlardan birinde *torusta* kullanılmayacak kadar büyük olan çiviler tespit edilmiştir. MS 2.yüzyıla ait başka bir mezarda tespit edilen grotesk figür ve genellikle bebeklere takılan yumruk şeklinde bir amulet ile daha çok çocuk mezarlarında görülen *tintinnabulum* adı verilen çan da bu özellikteki buluntulardır. Aynı mezarda genellikle yeniden doğuş ile ilişkilendirilen bir horoz figürü de bulunmuştur.³⁸

Şekil 7: Aizanoi kuzey nekropolde bulunan bir çocuğa ait mezarda tespit edilen horoz ve güvercin figürünü. Kaynak: Aizanoi Kazı Arşivi 2012- 2020.

Epiktetos'ta, kişinin ölümü genellikle kaderin tanrıçaları Moiralar ile ilişkilendirilmiştir. Bazı durumlarda ise ölüm, bir tanrının ya da kötü bir

³⁸ Özer, "Aizanoi'dan Horozlu Mezar", 1-11.

ruhun müdahalesiyle açıklanmıştır. Dorylaion'da tespit edilen bir mezar taşında, eşi ve oğlu ölen kişi, bu ölümü “*Moiraların kötü dokunmuş ağlarıyla zapt edildiler*” şeklinde tanımlamıştır.³⁹ Bu kente ait bir başka yazıtta, eşinden hemen sonra ölen bir kadının durumu “*Moiralar örmeden ağlarını...*” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁰ Aynı bölgede bulunan bir başka yazıtta, yirmi üç yaşında bir gencin ölümü “*Moiralar kaderin iplerini kaçınılmaz olarak böyle ördüler*” şeklinde ifade edilmiştir.⁴¹ Aizanoi'da bulunan bir epigramda, genç bireyin ölümü yeraltı tanrılarına ve Moiralara bağlanmıştır.⁴² Bir başka yazıtta ise genç yaşta birinin ölümüne neden olan Moiralar “*aceleci*” olarak nitelendirilmiştir.⁴³

Ölümün yeraltı tanrılarına bağlanmadığı birkaç istisna vardır. Dorylaion'da tespit edilen bir yazıtta Nedyamos isimli bir bireyin yıldırım çarpması sonucunda ölümü anlatılmaktadır. Burada ilginç olan kısım, mezarın artık kendi işlevi dışına çıkması, bir altara dönüşmesidir. Yazıtta mezar, “*İnsanların göksel yıldırıma ve ateşe taptıkları yerdir burası*” şeklinde tanımlanmıştır. Nedyamos'un bedeni ve mezarı Zeus'un kutsallığının bir aracı olmuştur. Onun bedeni “*kutsal ışığı taşıyan bir meşale*” ile kutsanmıştır, böylece Zeus'un dünyada cisimleşmesini sağlamıştır.⁴⁴ Nakoleia – Dorylaion sınırında tespit edilmiş bir başka yazıtta, bu defa açık olarak ifade edilmese de “*Kutsanmışların başı Zeus, ölümü fısıldadı*” cümlesinden ve söz konusu anıtın artık bir mezar olarak görülmemesi gerektiğinin ifade edilmesinden, ölen kişinin yıldırım çarpması sonucu yaşamını yitirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁵ Burada ilginç olan kısım, ölen kişinin artık tanrının katında yer aldığı ifade edilmesidir. Hellenler arasında böyle bir inanç yoktur ve dolayısıyla bunun bölgede yaşayan diğer etnik unsurlardan birinin, belki de Phryglerin öte dünya inancıyla bağlantılı olması muhtemeldir.

³⁹ MAMA V: No.30

⁴⁰ MAMA V: No.63.

⁴¹ MAMA V, No.91; Steinepigramme III, s.326.

⁴² MAMA IX, No.89.

⁴³ MAMA IX, No.81.

⁴⁴ Steinepigramme III: 320, No.16/134/32; SEG 51, No.1764.

⁴⁵ Steinepigramme III, 321-322; SEG 51, No.1769.

Yıldırım düşmesi sonucu ölümler klasik literatürün de konusu olmuştur. Dionysos'un annesi Semele, Hera'nın oyununa gelerek tanrısal görkemini göstermesi için Zeus'a yalvarır ve Zeus kendini şimşek ve yıldırımlarıyla gösterir. Bunun sonucunda Semele yanarak ölür.⁴⁶ Asklepios da Zeus'un yıldırımıyla ölmüş ve tanrılaşmıştır.⁴⁷ Euripides'in "Yakarıcılar" oyununda yıldırım çarpmasından dolayı ölen Kapaneus adlı kişiden "kutsal ölü" (ἱερός νεκρός) olarak bahsedilmiştir, mezarı tanımlamak için ise "kutsal mezar" (ἱερός τυμβός) tabiri kullanılmıştır.⁴⁸

Yıldırımla düşmesiyle ölüme, yalnızca Hellen geleneğinde değil, pek çok toplumda doğaüstü özellikler atfedilmiştir. Örneğin Kafkas halkları arasında bir kişinin yıldırım düşmesi sonucu ölümü, tanrısal müdahalenin işareti olarak görülmüştür. Osetler, biri yıldırımla öldüğünde, tanrının onun ruhunu geri gönderme olasılığına karşılık cenazesi başında beklerler. Ölü'nün yakılıp gömülmesinin ardından, ölen kişinin yakın akrabaları tanrının ölen kişiyi geri göndermesi durumunda mezarı açıp onu çıkarmak için üç gün nöbet tutarlar. Kişinin ölüm yıl dönümünde ise adına "yıldırım çarpanın ziyafeti" dedikleri bir yemek verirler. Kabardeyler yıldırım çarpması sonucu ölen kişilerin eşyalarına özel güçler atfeder, özellikle mezarının çevresinden alınan taşların tılsımlı olduğuna inanırlar. Ayrıca yağmur ve bereket gelmesi için belirli dönemlerde mezarın başında *kopay* isimli bir dans sergilerler. Aynı ritüeller Abhazlar tarafından da uygulanır.⁴⁹ Sudan'da bulunan Nuer Kabilesi, yıldırım düşmesiyle ölen kişinin tanrı tarafından gökyüzüne alındığına inanmaktadır.⁵⁰ Aynı durum İnka dininde ve günümüzdeki Orta And Dağları topluluklarında görülmektedir.⁵¹

Epiktetos'ta ölü'nün tanrısallaşması, başka bir yolla, aynı zamanda adak işlevi gören mezar taşlarıyla da ifade edilmiştir. Bunlar, mezar

⁴⁶ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 2006, s. 269

⁴⁷ Erhat, a.g.e., 66-67.

⁴⁸ Eur.h. 935, 981.

⁴⁹ Kevin Tuite "Lightning, Sacrifice, and Possession in the Traditional Religions of the Caucasus", *Anthropos* 99/2, (2004), s. 143 – 159.

⁵⁰ Edward E. Evans-Pritchard, *Nuer Religion*, Oxford 1956, s. 52-55, 124, 127.

⁵¹ Daniel Age, *Lightening in the Folklife and Religion of the Central Andes*, *Anthropos* 78, (1983), 770- 788)

sahibinin yanında, özellikle kuzeybatı Phrygia'da güçlü bir kült olan, tarım ve bereket ile ilişkilendirilen Zeus Bronton'a adanmıştır.⁵² Bu yazıtların bazılarında mezar sahibinin hatırası onurlandırılmış ve mezarın işlevi açıkça vurgulanmıştır. Bu noktada mezar ve adağın işlevi birbirinden ayrılmış ve mezar, bir adak olarak tanrıya sunulmuştur.⁵³ Bazılarında ise taş hem tanrıya hem de ölen kişiye adanmıştır.⁵⁴ Bu durum, ölünün tanrı ile yakınlaştığı ve daha üstün bir varlık hâlini aldığını göstermektedir ki bu da Epiktetos'ta ölü kültürünün büründüğü en somut hâllerden biridir.

Mezarın korunmasının önemi, mezar taşları üzerindeki beddualarda açıkça görülmektedir. Mezar soygununun ya da mezara fiziksel zarar verilmesinin yarattığı maddi tahribatın ekonomik yönü de önemli olmalıdır. Bunu engellemek için bazı mezarlarda beddualar kullanılmıştır. Söz konusu beddualardan bazıları doğrudan tehdittir. Örneğin Kütahya'da tespit edilen bir mezar taşında "*Her kim bu mezara el uzatırsa kendisi felakete uğrasın!*" yazmaktadır.⁵⁵ Bir başka mezar taşında ise "*Her kim ki bu mezara zarar verirse, zamansız kötülükler onu sarsın*" ifadesi yer almaktadır.⁵⁶ Aizanoi'da bulunan Başhekim Agathopodos ve Ammia'nın mezar taşında, mezara verilecek zarar karşılığında 1000 Dinar tazminat talep edilmektedir.⁵⁷ Bir diğerinde, mezara zarar verme niyetinde olan kişi "*başından bela eksik olmasın, kendi cebinden çıksın*" denilerek korkutulmak istenmiştir.⁵⁸

⁵² N. Eda Akyürek Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton: Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü", *Olba* 4, (2001), s. 163-83. N. Eda Akyürek Şahin, "Phrygia'dan Yeni Zeus Bronton Adakları", *Arkeoloji ve Sanat* 122, 2006: s. 89-124; N. Eda Akyürek Şahin, Yazıdere (Seyitgazi) Zeus Kutsal Alanı ve Adak Yazıtları. İstanbul, 2006.

⁵³ SEG 62, No.1159.

⁵⁴ SEG 62, No.1160, 1163, 1174.

⁵⁵ MAMA X: No.271

⁵⁶ Edward Gibson, "Gravestones in Kütahya Museum", *Türk Arkeoloji Dergisi* 25, (1980), No.9; Buckler vd., a.g.e., no.141,147.

⁵⁷ Zerrin Erdiç, "Aizanoilü Başhekim Agathopodos", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 13/25, (2023), s. 274 – 285; Caroline Lehmler ve Michael Wörrle, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi III: Aizanitica Minora I", *Chiron* 32, (2002), no.10.

⁵⁸ MAMA IX: No.134, ayrıca bkz. Lehmler ve Wörrle 2002: Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi III, no.6 ve 63.

Beddualardaki uyarılar hem mezara zarar veren kişiye hem de onun yakınlarına yönelik olabilmektedir. Bir mezar taşında *“Her kim ki bu mezara zarar verecek olursa, kendi evlatlarından bulsun”* şeklinde bir beddua bulunmaktadır.⁵⁹ Nakoleia’da tespit edilen bir mezar taşında da mezar karşılığında verilecek olan tazminatın, mezarı tahrip eden kişinin çocuklarından alınacağı yazmaktadır.⁶⁰ Aizanoi’da beddua geleneği Epiktetos’un diğer yerlerine göre daha nadir görülmektedir. Burada tespit edilen bir yazıtta *“Her kim ki bu mezara zarar verirse, vücudu su toplasın ve yatağında ağırlaşsın.”* şeklinde bir hastalıkla tehdit edilmiştir.⁶¹

Bazı beddualarda tanrı ve tanrıçalar doğrudan cezalandırıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nakoleia’nın kuzey sınırı olan Ovacık’ta tespit edilen bir mezar taşında *“Eğer biri bu mezara zarar verirse, tanrının gazabına hazır olsun”* ifadeleri yer almaktadır.⁶² Yapıldak’ta bulunan bir yazıtta ise *“Eğer bu mezara saygısızlık eden olursa, Penteus ve Tantalos’un yargısına katlansın”* yazılarak mezar soyguncuları diğer dünyadaki kötülüklerle korkutulmaya çalışılmıştır.⁶³ Yazılıkaya’da tespit edilen bir bomosta *“Eğer biri buraya zarar verirse, tanrıçanın gazabına uğrasın, çocukları yetim kalsın ve yapayalnız bir yaşam sürsün”* yazmaktadır.⁶⁴

Hatıra ve Yas

Ölen kişinin hatırası onurlandırılırken, kaygısı güdülen tek şey ruhun sakinleşmesi ve öte dünyada rahat bir istirahatte bulunması değildir. Bu, aynı zamanda yas sürecinin bir parçasıdır. Yas ise ölünün geride bıraktığı yakınları çevreleyen bireysel ve toplumsal bir süreçtir. Ruh, bedenden ayrılıp özgür kalmak isterken yakınları onu diğer dünyaya yolcu etmelidir. Cenaze töreninin usulünce gerçekleşmesi, öncelikle ölen kişinin yakınlarının bir görevidir. Yas tutmak da bu görevin içindedir.

⁵⁹ Gibson, a.g.e., no.12.

⁶⁰ Haspels, a.g.e., no.49.

⁶¹ SEG 47, no.1737.

⁶² Haspels, a.g.e., No.91-92.

⁶³ Haspels, a.g.e., No.41.

⁶⁴ Haspels, a.g.e., No.20.

Hellen ve Roma toplumlarında ölen kişi için cenazede ağlayacak yeterince kişi yoksa, profesyonel ağıtçılar kiralanırdı. Ölen kişi varlıklı biriye, yas tutacak kişi olsa da bu yola başvurabiliyordu.⁶⁵ Mezar taşları üzerinde karşılaşılan sevgi, öfke, şükran, keder, acıma ve özlem gibi duyguların ifadesi de bu çerçevede, arda kalan için hem bir sorumluluk hem de sağaltıcı bir eylem olarak değerlendirilmelidir. Keder, acıma ve özlem gibi duyguların ifadesi ise daha çok çocuk ya da genç yaşta yaşamını yitirmiş bireylerin mezar taşlarına yansımıştır. Nakoleia territoryumunda tespit edilen ve genç yaşta ölmüş bir kadın birey olan Stratonike'ye ait mezar şiiri şu şekildedir:

“Kocası Hieros, genç yaşta ölen karısı Stratonike için büyük yas içinde; onun özlemiyle kendisi de Hades'e gidene kadar durmayacak gözyaşları döküyor. Onun (karısının) gözlerini dahi kapatamadı; bunu ebeveynleri yaptı çünkü o sık sık uzun seyahatlere giderdi. Bu yüzden, akrabalarını daha da çok sevdi ve ölmeden önce onları bir kez daha görmek istedi. Dahası, yas içindeki bu adam, karısının yurttaşlar için, onun yerine bir tohumunu (bir çocuk) bırakmadığından mezarının başında ağıtlar yakıyor. Ah ne acı! Kore-Persephone ile birlikte duran kıskanç Ruh, ölen kişiye daha fazla acı getirdi: kocasına büyük bir hüznün, boş bir ev, ailesine keder ve durmadan akan gözyaşları. Fesat (ruh)! Bütün bu güzellik yeraltına göçüp gitti. Hieros, karısı Stratonike'nin anısı hoş olsun diye yaptırdı.”⁶⁶

Stratonike, hastalıktan kaynaklı genç yaşta ölmüş bir kadındır. Seyahat etmeyi seven ve ailesine düşkün biridir. Kadınla ilgili bildiklerimiz bu kadardır. Yazıtın geri kalanı hayatta kalanlarla ilgilidir. Hieros, karısının ölümünün yasını tutarken, ölmeden önce onu göremediği ve muhtemelen cenazesinde yer almadığı için üzgündür.

⁶⁵ Walter Hatto, “Trauerkleidung”, Der Kleine Pauly 5, (1975), s. 929

⁶⁶ *Steinepigramme* III: 318: [κουριδίην ἄλοχον Στρατονείκην τῆδε θανοῦσαν / Εἵερος ἐκθύμως κλαῦσε φίλος γαμέτης, / τῷ θαλερὸν διὰ τῆσδε ΠΟΘΥΣ δάλρι, κούκ ἐπιλείψει / οὔποτε μιν () μέχρι καὶ εἰς Αἶδην· / οὐδὲ γὰρ [ο]ὔδε οἱ ὄμματ' ἐφήρμοσεν, ἀλλὰ γονῆσ' / πολλάκι γὰρ ξείνων ..δε.ε γαῖα πρόσω· / καὶ νιν καὶ ...ι περιώσον ἀμφαγάπαζ.ν, / εἰσιδέειν ἐθ' εἰσὺς εἴλετο καὶ θανέειν· / τούνεκά μινμᾶλλον γᾶλλον γαμέτης στένεν, ὄφρα ποτ' ἀστοῖς / οὐ λίπετ' ἀνθ' αὐτῆς εἰκόνα μυρομένω, / φεῦ παθέων, δαῖμον κακὲ βάσκανε, πολλὰ οὐ τῆδε / θᾶῆκες σὺν Κούρη πῆματ' ἀποφθιμένη, / ἀνδρὸς κουπιδίου πένθος κολύ, καὶ κενὸν οἶκον, / καὶ γονέων θρηνον, δάκρυα πολλὰ γένει / πολλάκι γὰρ τάδε / Βάσκανε, κάλλος ἅπαν οἴχετε ἐς φθιμένους / Εἵερος Στρατονείκη συνβίω μνήμης χάριν

Bunun yanında, karısıyla bir çocuğu olmamasından dolayı kederlidir, bunun için kadere veryansın etmektedir. Üstelik burada, topluma karşı olan mahcubiyetini de ifade etmektedir. Kadının ailesi ile arasındaki bağ vurgulanmış, ailenin de yas içinde olduğu söylenmiştir. Stratonike'nin toplumdaki rolü ve karakteri, yas sürecine yön vermiştir ki bu, ölümün bireyin kimliği ve topluluktaki konumuyla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kotiaieion'da tespit edilen bir mezar taşında, bu defa bir bebeğin ölümü üzerine tutulan yasa tanıklık edilmektedir:

“Kötü ruh alıp götürdü beni, henüz üç yaşına girmemiş ve Tryphon'un beni büyüttüğü yerde yaşamı tatmaya yeni başlamış olan bu çocuğu. Adım Matrona'ydı ve o (Tryphon) benim için mutluluk diliyordu. Fakat Moiralar ördü kaderin ipini ve aldılar ruhumu. Büyük bir keder çöktü beni aklımdan çıkaramayan nazik Tryphon'a; Eutykhia benim için yas tuttu ve bu mezarın üzerine resmetti beni, vakitsizce ölen iyiyle kötünün henüz farkında olmayan bu güzel çocuğu.”⁶⁷

Yazıtta görüldüğü üzere yine beklenmedik ve erken bir ölüm söz konusudur. Mezar şiiri bebeğin dilinden yazılmıştır ve bebek, “iyiyi ve kötüyü ayırt edemeyen” olarak tanımlanmıştır. O, günahsızdır ve ölse de öte dünyada yetişkinler gibi muamele görmeyeceği ima edilmiştir. Yazıtın yaşayanlarla ilgili olan kısmında ise ebeveynlerin kederi ve hayal kırıklığı ifade edilmiştir. Baba Tryphon'un, evladı için dilediği tüm iyi şeyler anlamsız hale gelmiştir ve annesi kızının yasını tutmuş, onun sağaltıcı imgesini mezar taşına işletmiştir.

Erken ölümlere yöneltilen acıma duygusu, çoğunlukla evlenmeye fırsat bulamamış kişilerin mezar taşlarına yansımıştır. Matrona'nın yaşamın tadını çıkaramadan ölmesine hayıflanıldığı gibi, ölen kişinin genç yaşta olduğu “daha gelin odası bile kurmadan”⁶⁸ ve “daha evlilik

⁶⁷ *Steinepigramme* III: 281: Ἄρτι με μειμμένην ζωῆς Βρέφος ἤρπασε Δαίμων / οὐπω τριέτιν, ἔτρελφεν ἔνθα Τρύφων<ν> με / [Μα]τρῶνα δὲ ὄνομα ἦν καὶ ἤθελε μ' ὄλβιον εἶναι· / ἡ δεινὴ δὲ με Μοῖρα καθήρπασε καὶ μ' ἔδαμασε καὶ μέγα λυπεῖ τῆς μεμνησμένης / Τρύφων παντάγαθος καὶ Εὐτυχ[ία τεκόνιτες] / [ἀμφ' ἐμ' ὀδυσρό]μενοὶ μ' ἐ[τύ]πωσαν [τῷδ' ἐπὶ τύμβῳ] / καλὸν τέκνον, ἄωροθανέν, οὐκ οἶδα, εἰτε κακῶν εἶτε ἀγαθῶν.

⁶⁸MAMA IX, No.81.

yatağı bile kurmadan"⁶⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Kotiaieion'da tespit edilen ve 12 yaşındaki bir kız çocuğuna ait olan mezarda baba, kızına evlilik yatağı hazırlayamadığı için keder içindedir ve bir analogi ile mezar, gelin yatağına benzetilmiştir.⁷⁰

Ağıtlarda dile getirilen şeylerden biri de ölenin ve hayatta kalanların kader karşısındaki çaresizliğidir. Bu durum genellikle tanrılara ve diğer kutsal varlıklara karşı beslenen bir öfke ve kırgınlığın ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta bu ifade, neredeyse yasın temel konusu hâline gelmiştir. Örneğin, Dorylaion'da tespit edilen ve eşi kendisinden kısa bir süre önce ölmüş Beronike isimli bir kadının mezar taşında, art arda gerçekleşen ölümlere karşı olan çaresizlik ve kızgınlık "karısı ölümü ölümle nasıl sağaltsın!" şeklindeki bir ifadeyle anlatılmıştır.⁷¹ Yas sürecinin ifadesinin yalnızca ebeveynler ya da eşler arasında sınırlı değil, aynı zamanda çevre ile ilişkilidir. Dorylaion'da tespit edilen bir mezar taşında geçen "komşu feryatları içinde" ifadesi, yasın toplumsal bir süreç olduğunu göstermektedir.⁷² Aynı şekilde on bir yaşında ölen Amyndros'un mezar taşında da akrabalarının çocuk için yas tuttuğundan bahsedilmiştir. Bu noktada, cenaze törenleri ve bu törenlerde gerçekleşen kitlesel eylemlerin toplumsallaşmadaki önemi de sergilenmektedir.⁷³

Topluluk için önemli konumdaki kişiler için daha büyük ölçekli cenazeler düzenlenmiş ve bu kişiler gösterişli törenlerle defnedilmiştir. Bu kişiler genellikle topluma örnek gösterilmiş ve onların yas süreci sıradan insanlarınkinden daha kitlesel işlemiştir. Bunun en iyi örneği Aizanoi'da tespit edilen ve aynı zamanda Phrygia'nın en erken kamusal yazıtlarından biri olan Menogenes adına kent meclisi ve Aizanoi halkı tarafından düzenlenmiş ölüm sonrası onurlandırmadır.⁷⁴ Yazıtın tercümesi şu şekildedir:

⁶⁹ SEG 51, No.1772; Steinepigramme III, s. 324.

⁷⁰ MAMA X, No.275.

⁷¹ MAMA V, No.63.

⁷² MAMA V, No.64.

⁷³ MAMA V, No.90

⁷⁴ Wolfgang Günther, "Ein Ehrendekret postmortem aus Aizanoi", *IstMitt* 25, (1975), s. 351-356.

37 yılı. Aşağıda isimleri belirtilen meclis üyelerinin kararı:

Kentimizin yurttaşları olan Meniskos oğlu Menogenes, ilk gençliğinden itibaren tüm ömrünü erdemli ve bilge bir şekilde geçirdi; ve tüm diğer insanlardan üstün çıkarak kendini topluma yararlı kıldı ve halk tarafından ona emanet edilen memuriyetteki dürüstlüğü ve görkem aşkıyla imrenilecek biri olduğunu gösterdi; işte şimdi, yetmiş yaşında (bu dünyadan) göçüp gitti ve kendisine altın bir taş giydirilmesi, bedeninin agoraya getirilerek başının kurdelelerle donatılması ve mezarına kadar epheboi, neoi ve halkın geri kalanı tarafından eşlik edilmesi uygun görüldü.

Meniskos oğlu Menogenes, elveda!⁷⁵

Şekil 8: Menogenes için Postmortem Onurlandırma. Kaynak: Aizanoi Kazı Arşivi 2012 - 2020.

⁷⁵ "Ετους ζλ'. | "Εδοξεν τοῖς ὑπογεγραμμένοις | Βουλευταῖς · ἐπειδὴ Μενογένης Με|νίσκου τῶν πολιτῶν ἀπὸ τῆς πρ[ώ]|της ἡλικίας εὐτάκτως καὶ ἐπει|κῶς τὸν ἅπαντα τοῦ ζῆν κρῶνο[ν] | Βεβιωκῶς καὶ διενηνοχ υ. ὡς τ[ῶν] | ἄλλων ἐν πίστει χρῆσι υ.μυ.ο[ν] | ἑαυτὸν παρέσχετο τοῖς πολλο[ῖς] | ἔν τε ταῖς πιστευθεισαῖς ἀρχαῖς | ὑπὸ τοῦ δήμου καθαρ(ε)ῖως καὶ φι|λοδοξῶς ἀξιοζήλωτος ἐφαι|[ν]ετο, τὰ δὲ νῦν ἐν ἑβδομήξοντα | [γ]εγονῶς ἔτεσιν μετέλλαξεν, κ[α]|λ[λ]ῶς ἔχον ἐστὶν στεφανωθῆναι | [αὐ]τὸν χρυσῶι στεφάνῳ καὶ τοῦ σ[ῶ]|[μα]τος ἐνεχθέντος εἰς τὴν ἀγορὰν | [αὐ]τὸν ταινιωθέντος καὶ προπεμπθῆ|[ν]αι ὑπὸ τε τῶν ἐφήβων καὶ νέων καὶ|[τῶν] ἄλλων μέχρι τοῦ μνήματος. |[Μ]ηνογένη Μενίσκου | χαῖρε.

Yazıt, Aizanoi'un MÖ 1.yüzyıldaki soylu bir ailesine mensup olan ve kentte çeşitli makamlarda bulunmuş bir elite aittir. Burada cenaze töreninin onu farklı kılan detayları verilmiştir. Agorada bir tören düzenlenmiş, naaş kentteki çeşitli yaş gruplarından gençlerin ve diğer yurttaşların eşliğinde defin yerine götürülmüştür. Menogenes, yazıtta erdemlerinden ve topluma olan hizmetlerinden dolayı övülmüştür. Burada, yukarıda söz edilen ölü gömme geleneklerinin toplumsal statüye göre değişimi ve kişinin hatırasının onun kimliğine içkin şekilde ve çeşitli normlar temelinde onurlandırıldığı görülmektedir.

Sonuç

Phrygia Epiktetos'ta ölüm hem bireysel hem de toplumsal bir olgudur. Bu olgu etrafında gelişen gelenekler, bireyin günlük yaşamının ayrıntılarını ve onun karakterini yansıtmaya çabasının yanı sıra, onun anısı nezdinde toplumsal değerlerin ifadesinin bir aracı olmuştur. Ölümün doğaüstü tahayyülü hemen her kesim için benzer özellikler taşısa da ölü gömme gelenekleri kişinin ekonomik koşulları, karakteri ve günlük yaşamına göre biçimlenip çeşitlenmiştir.

Arkeolojik ve epigrafik veriler bu dönemde Epiktetos'ta ağırlıklı olarak Hellen – Roma ölü gömme geleneklerinin benimsediği ve ölümden sonrasına dair inançlarda da bu iki kültürün etkili olduğunu göstermektedir. İnsan yaşamının ipleri kaderin tanrıçaları Moiraların elindedir. Onlar, insana yazılan zamanı dokuyarak bir ömür yaratırlar. Ani ve genç yaşta gerçekleşen ölümlerden ise *daimon* adı verilen rahatsız ruhlar veya Zeus gibi başka tanrılar da sorumlu tutulmuştur. Bu da yazgının bir parçasıdır fakat ölümün aniliği dikkatleri ölüm biçimine çekmiş ve ölüme karşı olan tepkinin yönünü değiştirmiştir. Hatta bunlara bazen olumlu anlamlar yüklenmiştir. Yıldırım düşmesi ile ölenlere karşı tutumlar ve bu kişiler için ölü gömme geleneklerinin buna göre değişebilmesi bunun göstergesidir.

Neticede yaşamın tüm örgüsü engellenemez şekilde ölüme doğru ilerler. Tüm bu süreçte *psykhe* ve beden bir bütün hâlinindedir. Ölüm geldiğinde ise *psykhe* bedenden ayrılır ve yeraltı dünyasına, yani Hades'e gider. Ölen kişinin bedeni geleneklere uygun şekilde gömülmelidir. Böylece ölü'nün ruhu huzur bulacak ve neticede ölümlü dünyaya müdahalelerde bulunmayacaktır. Aizanoi mezarlarında tespit edilen çeşitli hediyeler, kişisel eşyalar, tılsımlar ve öte dünya ile ilgili kült

nesneleri bu kaygıları göstermektedir. Yine mezarların beddualarla korunmak istenmesi, bu yerin kutsallığının bozulmasından duyulan kaygıyı ortaya koymaktadır.,

Ölü gömme gelenekleri tarihsel süreci ve demografik değişimi takip etmek için de bir araç görevine sahiptir. Epiktetos'ta Geç Hellenistik ve Erken Roma Dönemlerinde kremasyon uygulamasının yaygınlaşması, MS 2.yüzyıl ile ise inhüstasyon gömü geleneğinin baskın hâle gelmesi nüfusta ya da bu nüfusun etnik, dinsel ve ekonomik niteliğinde bir değişimin gerçekleştiğini göstermektedir. Mezarlara ve mezar taşlarına özel ölçekte bakıldığında ise bu toplumsal koşulların yanı sıra, kişinin sahip olduğu bireysel özelliklerin de sergilendiği görülmektedir. Kişinin anısını onun kimliğinden ayırarak yaşatmak ya da onurlandırmak mümkün değildir. Ölen kişinin mesleği, statüsü ve günlük yaşamı, kendisi ya da yakınları tarafından mezarlara yansıtılmıştır.

Mezar taşlarında ölen kişinin kimliğinin dışa vurulması ya da mezar eşyalarının buna göre düzenlenmesi, yas sürecinin bir parçasıdır. Özellikle beklenmedik erken ölümler söz konusu olduğunda ölen kişi için acıma, keder, sevgi ve özlem ifadeleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, bazı toplumsal kaygılar da kendini göstermektedir. Kişinin ahlakı ya da kimliğinden ötürü ona yüklenen çeşitli erdemler gözetilerek övülmesi, onların, yaşayanlara örnek bir yurttaş, eş, çocuk ya da arkadaş olarak sunulmasıdır. Bu noktada ölümün ahlak için bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. Toplumun beklentileri yalnızca davranış düzeyinde değildir, aynı zamanda evlilik ve aile gibi kurumların sürekliliğinin sağlanması yönünde de hassasiyete sahiptir. Bu yüzden erken yaşta ölümlerde kişinin evlenip yuva kurmaya fırsat bulamaması ya da evli olmasına rağmen çocuk sahibi olmadan ölmesi sıkça isyan edilen ya da üzüntü belirtilen konulardandır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Eur.h. (=Euripides, *Hippolytus*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Euripides, *Children of Heracles, Hippolytus, Andromache, Hecuba*, trans. David Kovacs, Harvard University Press, Cambridge, 1995.

MAMA (=Monumentum Aisae Minoris Antiqua). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, v.1-10, The Manchester University Press, Manchester, 1933.

Od. (=Homeros, *Odyseia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Homer, *Odysey*, v.1, trans. A.T. Murray, Harvard University Press, Cambridge, 1919.

Paus. (= Pausanias, *Hellados Periegesis*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece*, v.3, trans. W.H.S. Jones, Harvard University Press, Cambridge,

SEG (= *Supplementum Epigraphicum Graecum*). Supplementum Epigraphicum Graecum, Brill Publishing, Leiden, 1923 - .

Steinepigramme (= *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*) *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, v.1-6, B.G. Teubner, Berlin, 1998 – 2004.

Strab. (=Strabon, Geographika), Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geography*, c.5., transl. H.L. Jones, Cambridge, 1928.)

Kitap ve Makaleler

Age, Daniel, "Lightening in the Floklife and Religion of the Central Andes", *Anthropos* 78 (1983), s.770-78.

Akyürek Şahin, Nalan Eda, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton: Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü", *Olba* 4 (2001), s.163-83.

Akyürek Şahin, Nalan Eda, "Phrygia'dan Yeni Zeus Bronton Adakları". *Arkeoloji ve Sanat* 122 (2006), s.89-124.

Akyürek Şahin, Nalan Eda, *Yazıdere (Seyitgazi) Zeus Kutsal Alanı ve Adak Yazıtları*, İstanbul, 2006.

Baştürk, Mahmut Bilge, "Statigraphic Sequence at Şarhöyük/Dorylaion: An Overview", içinde *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*, editör G. R. Tsetsckhladze. Leuven, 2019, ss. 561-80

Baştürk, Mahmut Bilge, ve Alexandru Avram, "A Newly Discovered Old Phrygian Inscription from Şarhöyük (Dorylaion)", *Ancient West & East* 18 (2019), s.231-37.

Brixhe, Claude, ve Taciser Tüfekci Sivas. 2010. "Nouveaux graffites paléophrygiens de sarhöyük-dorylaion". *Kadmos* 48/1 (2010), s.125-40.

Buckler, W. H., W. Calder, ve C. W. M. Cox, "Asia Minor, 1924. II. Monuments from Cotiaemum", *Journal of Roman Studies* 15 (1924), s.141-75.

Chaniotis, Angelos, Thomas Corsten, Nikolaos Papazarkadas, ve Rolf Tybout, *Supplementum Epigraphicum Graecum*. C. 62. Leiden, 2012.

Chaniotis, Angelos, Thomas Corsten, ve R. S. Stroud. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. C. 51. Leiden, 2005.

Chaniotis, Angelos, M. B. Richardson, ve E. Sverkos. 2002. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. C. 52. Leiden: Brill Publishing.

Cox, C. W. M., ve A. Cameron, *Monumenta Asia Minoris Antiqua*. C.5, Manchester, 1937.

Darga, A. Muhibbe, Taciser Tüfekçi Sivas, ve Hakan Sivas, “2001 Yılı Şarhöyük/Dorylaion Kazısı ve Karatuzla Nekropolü Temizlik Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/2, Ankara, 2002, s. 47-58.

Drew-Bear, Thomas, *Nouvelles Inscriptions de Phrygie*, Paris, 1978.

Erdoğan, Zerrin, “Aizanoi Başhekim Agathopodos”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 13(25) (2023), s.273-91.

Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 2006.

Evans-Pritchard, E. E., *Nuer Religion*, Oxford, 1956.

Gibson, E., “Gravestones in Kütahya Museum”. *Türk Arkeoloji Dergisi* 25 (1980), s.61-65

Günther, Wolfgang, “Ein Ehrendekret post mortem aus Aizanoi”, *IstMitt* 25 (1975), s.351-56.

Haspels, Emile, *The Highlands of Phrygia*. c.1, New Jersey, 1971.

Hatto, W., “Trauerkleidung”. *Der Kleine Pauly*, c.5., 2006, s.929-929.

İznic, E., “MS II. ve III. Yüzyıllarda Dorylaion ve Nacolea’daki Dinsel Yapı”, *Oannes* 3/2, 2021, s.505-534.

Kortanoğlu, Eser, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, Eskişehir, 2008.

Köker, Hüseyin, “Aizanoi Kazısı 2013 - 2014 Yılları Sikke Buluntuları”, içinde *Aizanoi II*, editör E. Özer. Ankara, 2016, s.197-207.

Lehmler, Caroline, ve Michael Wörle, “Neue Inschriftenfundstücke aus Aizanoi III: Aizanitica Minora I”. *Chiron* 32 (2002), 571-646.

Levick, Barbara, Stephen Mitchell, James Potter, ve Marc Waelkens, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, c.9, Manchester, 1988.

Levick, Barbara, Stephen Mitchell, James Potter, ve Marc Waelkens, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, c. 10, Manchester, 1993.

Merkelbach, Reinhold, ve Joseph Stauber, *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten*, c.3, München, 2001.

Özer, Elif. 2013. “Aizanoi Kuzey Nekropolis 2012 Sezonu”. Ss. 45-79 içinde *Aizanoi I*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Özer, Elif. 2014. “Aizanoi 2013 Yılı Çalışmaları”. Ss. 159-84 içinde *Kazı Sonuçları Toplantısı*. C. 36/3, editör A. Özme. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özer, Elif, "Aizanoi 2014 – 2015 Sezonu Kazı ve Araştırmaları Kazı Sonuçları Toplantısı 38/3, Ankara, 2016, s.275-97.

Özer, Elif, "Aizanoi'dan Horozlu Mezar", *Art-Sanat* 5 (2016), s.1-24.

Özer, Elif, ve Ertekin Mustafa Doksanaltı, "Aizanoi Kuzey Nekropolis'te Bulunan Bir Mezarı Anlamak Okumak ve Yorumlamak: Heraklesli Mezar", *Cedrus* 5 (2017), s.287-300.

Özer, Elif, Ahmet Türkan, ve Zerrin Erdiñç, "Aizanoi Kuzey Nekropolis'ten Bir Terracotta Mask", *Olba* 30 (2022), s.83-113.

Pleket, H. W., ve R. S. Stroud, *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.45, Leiden, 1998.

Pleket, H. W., R. S. Stroud, ve Angelos Chaniotis. 2000. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 2000.

Ramsay, William M. "The Cities and Bishophrics of Phrygia (Continued), *The Journal of Hellenic Studies* 8, 1887, s.461-519.

Rohde, Erwin, *Psyche*, İstanbul, 2020.

Taşkıran, Murat, "Aizanoi Güney Nekropolisi", içinde *Aizanoi IV: Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri*, editör E. Özer. Ankara, 2019, s.111-33.

Thonemann, Peter, "Phrygia: An Anarchist History, 950 BC - AD 100", içinde *Roman Phrygia*, editör P. Thonemann. Cambridge, 2013, 124-43.

Tsochos, Charalampos Erfurt. 2006. "Necropoleis". *Brill's New Pauly* 9:594-609.

Tuite, K, "Lightning, Sacrifice, and Possession in the Traditional Religions of Caucasus", *Anthropos* 99 (2004), s.143-59.

Türkan, Ahmet. 2019. "Mezar Yazıtları Doğrultusunda Aizanoi Antik Kentinde Demografik Yapı ve Toplumsal Kimlik", içinde *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri*, editör E. Özer. Ankara, 2019, s. 289-311.

Türkan, Ahmet, "MS I. Yüzyılda Aizanoi: Bir Metropolis Rüyası", içinde *Eskiçağda Savaş ve Diplomasi*, editör G. Güney Masalıcı ve A. Doğan. İstanbul, 2021, s. 477-98.

Türkan, Ahmet, "MS II. Yüzyılda Aizanoi - Roma İlişkileri". *Archivum Anatolicum* 15/2 (2021), s. 513-37.

Türktüzün, Metin, "Çavdarhisar (Aizanoi) Nekropolü Kurtarma Kazısı", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 1993, s. 151-67.

Üstündağ, Handan, "Aizanoi Kazılarında Bulunan İnsan İskelet Kalıntıları", içinde *Aizanoi IV: Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri*, editör E. Özer. Ankara, 2019, s. 311-31.

Wörle, Michael, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi II: Das Problem der Ara von Aizanoi". *Chiron* 25(1995), s.64-81.

Extended Abstract

This article examines the death perception and burial traditions of the people living in Phrygia Epiktetos during the Hellenistic and Roman Periods. Phrygia Epiktetos, a cultural and political geography that changed hands between the kingdoms of Pergamon and Bithynia during the struggles in the 180s BCE, ultimately falling under the dominion of the Pergamon Kingdom, is the focus. This geography corresponds to the region described by Strabo as "Little Phrygia" and includes the Eskişehir Plain, Alpu Plain, the Türkmen Mountains range, and the Örencik Plain to the west, thus possessing micro-cultural geographies within itself. The region's most important centres are Aizanoi, Kotiaieion, Nakoleia, Dorylaion, and Midaion.

Before the Hellenistic period, the population in the region was predominantly Phrygian. During the Hellenistic period, Hellen-Macedon settlers began migrating to the area and establishing colonies. Consequently, Greek language and culture became dominant, and the tradition of Greek city-states began to develop. The newcomers became the privileged class in society. Under Roman rule, cities became more cosmopolitan. The local population became more visible in urban life, population movements increased, and intercultural interactions proliferated. The mountainous region south of Epiktetos remained more resistant to Hellenization due to its isolated nature. Latin settlers and imperial territories increased in these areas under Roman rule.

Inscriptions and archaeological evidence indicate that Epiktetos cities had vibrant economies and professional diversities. The city elites and landowners held control over the administration of those cities and their assets. Additionally, traders, craftsmen, and local officials were active within the cities. Stonemasons, bakers, teachers, doctors, priests, musicians, lawyers, and soldiers were among the professional groups in the cities. There is also evidence of guilds formed by some professional groups. These ethnic and demographic categories influenced the people's perception of death.

The necropoleis of Aizanoi, where most of Epiktetos' intensive studies have been conducted, provide significant material evidence about burial customs and the perception of death. Necropoleis were traditionally located on the outskirts of the city. The earliest identified burial complex in the west of the city dates to the 3rd century BCE, containing both cremation and inhumation graves. The longest and most intensively used necropolis in the city is the northern necropolis, where graves from different periods, social classes, age, and gender groups have been identified. Most graves dating from the 1st century BCE to the 1st century CE practiced cremation burial, while graves from

the 2nd and 3rd centuries CE were mostly inhumation. This indicates a demographic shift over the years in the city.

Findings from the graves of Aizanoi's northern necropolis provide clues about the personality, social status, and daily life of the deceased. There is a high amount of grave stele fragments, most of which are doorstone and their bases. Simple earthen graves with limited goods, chamosoria with abundant goods, and chamber graves constructed with spoliae for mass burials are found in the area. The grave goods suggest that individuals buried here were from modest backgrounds, belonging to the middle and lower classes. The examination of skeletal remains in the area revealed that the average age of death for women living in the city was lower than that of men. Additionally, skeletal problems due to inadequate nutrition or living conditions, dental diseases, and anaemia were common findings. Grave goods also indicate that officials, soldiers, and priests were buried here.

Contrary to the demographic diversity in Aizanoi's northern necropolis, the studies in the necropolis near Meter Steunene Cult Centre in the south of the city indicate that the graves in this area belonged to wealthy families. The field has been used since Hellenistic period. The discovery of a monumental tomb structure in a rescue excavation in 1992, containing a well-crafted sarcophagus belonging to one of the city's Latin families, and another monumental tomb foundation measuring 11.10 x 7.30 m dating to the 2nd century CE discovered in a rescue excavation in 2014, demonstrate significant architectural differences from the grave architecture in the northern necropolis.

Karatuzla Necropolis, located between the villages of Kozyazı and Kavacık in Eskişehir, 7 km northwest of Şarhöyük, is one of the limited areas in the region that provides information about the Hellenistic burial tradition. Nine graves were excavated in this area in a rescue excavation in 2001. Six of the graves are chamber tombs, one is a stone coffin type tomb, and the others are simple earthen graves. Chamber tombs were constructed by placing limestone blocks in rectangular pits cut into the rock. Hellenistic period ceramic fragments were found in all the graves, including megara bowls, handled jars, and kantharos cups, but no distinctive grave offerings were found.

The use of rock-cut tombs in the mountainous areas within the territories of the cities of Kotiaion and Nakoleia continued during the Hellenistic and Roman periods. These tombs are categorized into three main types: chamosorium, and chamber tombs. Chamosoriums were the most common type of tomb in the mountainous region, divided into two basic groups: "simple" and "sarcophagus". Chamber tombs, the second most common type after chamosorium tombs, are subdivided into "single-room" and "two-room"

types. Single-room tombs are further divided into four types: "chamosorium," "with sofa" "arcosolium," and "mixed." The largest necropoleis in this region are in the Kümbet and Yazılıkaya Valleys. The names found in the rock-cut tombs are of Hellenic origin or reflect the local naming tradition, including local names like Tateis, Bouzes, Papias, Papas, Babis, which are important for reflecting Phryg-Thracian onomastics. In addition, there are names inspired by important Hellenic figures such as Homer, Gorgos, Alexander, and the Solon.

The tombstones in Epiktetos provide information for the perception and attitudes towards death. Death is generally associated with the Moirai, the goddesses of fate. However, early and sudden deaths were attributed to daimons and other gods. An inscription found in Dorylaion recounts the death of an individual named Nedymos due to a lightning strike. Interestingly, the tomb no longer serves its original purpose but has become an altar. It is described as "the place where people worship celestial lightning and fire." Nedymos' body and tomb have become instruments of Zeus' sanctity. His body has been sanctified with a "torch carrying holy light," thus facilitating Zeus' incarnation on earth. Another inscription found on the Nakoleia-Dorylaion border, while not explicitly stated, implies that the deceased attained a place among the gods. This is intriguing because such a belief was not common among the Greeks and therefore might be related to the afterlife beliefs of another ethnic group, perhaps the Phrygians.

The deification of the deceased in Phrygia Epictetus is also expressed through tombstones serving as votive offerings. These stones were dedicated to Zeus Bronton who had a powerful in northwest Phrygia and was associated with agriculture and fertility, alongside the dead. Some inscriptions honour the memory of the deceased and emphasize the function of the tomb explicitly. Here, the function of the tomb and the offering are separated, and the tomb is presented as an offering to the deity. In some cases, the stone is dedicated to both the deity and the deceased. This indicates that the deceased has become closer to the deity and attained a superior status, which is one of the most tangible manifestations of death cult in Epiktetos.

The importance of protecting the tomb is evident in the curses inscribed on tombstones. The economic aspect of the material damage caused by tomb robbery and indignity of t harm the tomb or dead, are primal reasons of this practice. Some graves used curse formulas to prevent this. Some of these curses are direct threats. The warnings in the curses may target both the person damaging the tomb and his/her relatives. Sometimes, gods and goddesses appear directly as punitive figures.

Inscriptions also provide information about mourning and grief, which are both individual and societal process surrounding the deceased's relatives. The expression of the grief reflects both personal emotions and norms and expectations of the society. Love, anger, gratitude, sorrow, pity, and longing are the most expressed emotions. However, fate, pity, and longing were often used for individuals who died at a young age. When expressing these, the deceased's role and character in community were also emphasized. In the case of deaths at a young age, regret was expressed for not having married; if the deceased was married and left no children, a sense of embarrassment was shown towards society. The helplessness of the deceased and the survivors was often anger and resentment towards the gods and other sacred beings, and almost every time towards the fate itself.

For prominent people of the community, larger-scale funerals were organized, and they were buried with majestic ceremonies. These individuals were often held up as role model to society, and their mourning process was more mass-oriented than that of an ordinary individual. In such cases, various honorary stages were added to the funeral in addition to the usual, and the deceased was exhibited in the city centre. Children and young people who received education in the gymnasium of the city accompanied the funeral, and the citizens of the city witnessed them to honour the deceased.

In conclusion, death in Phrygia Epiktetos appears as both an individual and a social phenomenon. Burial customs and expressions about death reflect the details of daily life and the personality of individual, as well as expressing the values of society around their memory and grief. Although the mythical aspects of death may have similar characteristics for almost every class, burial customs have been shaped and diversified according to the individual's economic conditions, character, and daily life in practice.